

A KÖZOKTATÁS ÜGYE FŐVÁROSUNK TERÜLETÉN A TÖRÖK URALOM ALATT.

I.

A mohácsi csatamezőről érkező vészhirre Mária királyné, az udvar és a polgárság nagyrésze sietve menekültek Budáról a közeledő törökök elől. A védtelenül maradt városban tíz napig rabolt és gyújtogatott a szultán serege, feldúlta Pestet s aztán kivonult az országból. Az elmenekültek egy részét a régi otthon vonzóereje és felsőbb ösztönzések visszacsábították a városba. De csakhamar tapasztalniok kellett, hogy a polgári jólét és biztonság feltételei végleg eltávoztak falaik közül. Az ország fővárosa két világhatalom mérkőzésének ütközőpontja lett. Sürűn él át ostromokat, egyre urat cserél, míg végre 1541-ben a török kerekedik felül s megkezdi uralmának állandó jellegű berendezését.

A dunaparti három testvérváros közül Óbuda a háborús időkben fekvésének lett áldozata. Katonai okokból Buda ostromai alatt úgyszólván teljesen elpusztították. Buda és Pest külső képei és lakosságuk összetétele nem változott meg ily hirtelen. Az elhanyagolt, piszkos keleti városok jólismert képét fokozatosan öltik magukra. Minthogy a megszállás 1541-ben váratlan csel útján történt, az elnéptelenedés, a legértékesebb elemek kivándorlása nem ment végbe egyszerre, bár azért nem kevésbé alapos lett. A kiváltságaihoz szokott polgári osztálynak nem lehetett maradása a deszpotikus török uralom alatt s így a két város magyar lakossága idővel pusztá szőlő- és földművelő népre olvadt.

Ami a papságot illeti, egyes kolostorok lakói mindjárt a mohácsi vész után, mások csak 1541 körül távoztak biztosabb helyre.¹ Gazdátlanul maradt templomaiknak csak egy részét foglalta le nyomban a török. Egy olasz utazó 1567-ben Budán még több templomot a keresztények és pedig ágostai hitvallásuk kezén talált.² Másrészt mindjárt a megszállás elején kezdetét vette egyes templomoknak török imaházakká (dsámi, mecset) való átalakítása, ami azután a mohamedán lakosság számának megnövekedésével fokozatosan folytatódott.

¹ A mohácsi csata után távoztak el Óbudáról a minoriták és klarisszák, a Margit-szigetről a premonstreiek és a dömés apácák. Utóbbiak azonban visszajöttek és csak 1529-ben távoztak végleg Nagyváradra. A fejéregyházi pálosok, a budavári domonkosok, klarisszák s valószínűleg a várbeli ferences apácák is 1541 táján költöznek el. Legtovább maradtak a budai és pesti ferences kolostor lakói, sőt 1542 körül történt távozásuk után bosnyák ferencesek lépnek helyökbe. L. Rupp Jakob: Buda-Pest és környékének helyrajzi története, Pest, 1868. 31., 37., 43., 62., 77-78., 108. és 113. l. Némethy Lajos: A pesti főtemplom tört. 148. l. U. az: A Budapest-vizivárosi Erzsébetiek Budapest, é. n. 3. lap.

² Marc' Antonio Pigafetta, ki Verancsics Antal 1567-i konstantinápolyi követségével együtt járt Budán (Starine Knjiga XXII. U Zagrebu 1890.).

A várban a Nagyboldogasszony temploma volt az első, melyből a török dsámi lett s mellette később főiskola épült. A templommal kapcsolatos plébániai iskolának tehát már 1541-ben meg kellett szünnie. E templom a török megszállás előtt a német polgároké volt, míg a Mária Magdolnáról nevezett parochiához, a mai helyőrségi templomhoz, főleg magyar hívek tartoztak. A két templom közül az előbbi nemesak díszesebb, de kétségkívül egész Buda legfényesebb egyházi épülete volt. Ezen a körülményen kívül a törököknek a magyarsághoz való nagyobb hajlandósága is oka lehetett annak, hogy őket hagyták meg plébánia-templomuk birtokában. A század hetvenes éveiben Mária Magdolna templomá lehetett az egyedüli keresztény templom Budán, mivel két felekezet is osztozott rajta. Deszkafallal ketté választották belsejét s a szentélyben katolikuskok, a templom hajójában protestánsok végezték ajátatosságukat. Az előbbi részhez főleg olasz, raguzai kézművesek tartoztak s így az iskola a protestáns magyarságnak jutott. Nem lehetett valami nagyszámú felekezet, mivel vegyesen Luther, Kalvin, sőt állítólag Socinus tanait is követték s a pap egyben iskolamester is volt. A katolikus rész külön tanítót tartott, valószínűleg azért, mert az isteni szolgálatot itt idegen nyelvű, bosnyák ferencesek végezték. Egy átutazó követséggel 1573-ban Gerlach István németországi lutheránus prédikátor járt Budán s a templomokat sorra járva, a keresztényekét is megtekinti: „Wir giengen auch da in eine Christen Kirch, darinnen zugleich die Lateinische Schule gewesen, fragten einen von der Religion, der antwortete: Er wäre auch unserer Religion, welche Herr Philippus Melancthon gelehret hätte. Und weil sie einen Tisch vor dem Altar stehen gehabt, sind sie uns der Calvinisterey verdächtig fürkommen, desshalbén wir ihn gefragt. Er aber geantwortet: sie hielten das Abendmahl nür allein unter einerley Gestalt.“³

Az érdekes följegyzésben főleg a „latin iskola“ elnevezés ragadja meg figyelmünket. Azt mutatja, hogy a Mária Magdolna-templom iskolája még e mostoha időben is fönntartotta régi, a nagyobb városi iskoláknak megefelelő színvonalát. Néhány év múlva (1577) egy másik német utazó jeles iskolának (eine feine Schul) mondja, melyben a fiatalságot írás-olvasásra és a keresztény vallásra tanítják.⁴ Utazónk elismerését talán a tanulók viselkedése keltette fel, amiről tetszéssel szól Lubenau Reinhold is, kinek 1587-ben tett megfigyelései Gerlach István és más utazóknak a megosztott templomról szóló tudósításait érdekesen egészítik ki: „Es seindt zwei vornehmer Christen-

³ Stephan Gerlachs des Aeltern Tage-Buch. Francfurth am Mayn, 1674, pag. 11. A dsámi és mecset közötti különbségről l. Litke Aurél: Buda-Pest a török uralom korában. Budapest, 1908, 15. l. és Velics-Kammerer: Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1886, I. köt., 51. l.

⁴ Schweiger: Neue Herausgegebene Reiszbeschreibung nach Constanti-nopol. Nürnberg, 1665, pag. 24—25.

kirchen ohne andere Kloster und Stift in der Stadt gewesen, deren eine sie zur Rosmuhlen gemachtet, das wol zu beweinen und zu beklagen. In der andern wirdt zweierlei Religion von Christen gefunden und ist mit Bretern in zwei Theil getheilet. In dem obern Theil, da der grose Althar stehet, seindt noch zwei Munche und halten einen Schulmeister, welcher die Knaben lernet, welche sich gantz freundlich kegen uns erzeiget; es wahren sonst noch drei andere Althar drein; dieses Theil haben die Bebstischen ein. Im andern Theil der Kirchen haben wier nichts funden, den in der Mitten einen alten Tisch und ein Pulpet, darauf ungrische Lieder geschrieben. Dieses Theil haben die Calvinisten und Arrianer ein; sonsten ist die Kirche gantz verfallen, das hin und wider grose Locher, das Dach gantz bruchfellig, da es überall einlaufft, hatt gahr kein Glasfenster, das ein Jammer anzusehen.⁵ Báró Wratislaw, ki 1591-ben szintén megtekintette a templomot, csak annyit mond róla, hogy a református lelkész tart benne istentiszteletet.⁶ De az iskolának ebben az időben is fenn kellett állania s bizonyára itt volt mester az a Simon nevű pap, kiről 1597-ből maradt említésünk.⁷

A XVII. századból való térképeken és tudósításokban már a Fethia dsámit találjuk a mai helyőrségi templom területén.⁸

⁵ Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau. Herausgeg. v. W. Sahn. Königsberg, 1912, 82. l. Különös, hogy Lubenau semmit sem szól a Nagyboldogasszony templomáról. A malommá (Rosmuhlen) és pedig bizonyára löpormalommá átalakított templom ugyanis a domonkosok Szent-Miklósról nevezett temploma. Az erre vonatkozó tévedésekről, l. Némethy Lajos: Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom tört. 93. l. Mária Magdolna templomáról az idézett útleírásokhoz hasonlóan nyilatkozik egy Cythraeus Dávidhoz 1582-ben intézett levél: ibi (Budae) Christiani templum habent, cuius chorum pontificii, corpus ecclesiae reliquum tenent Augustanae confessionis homines, quamvis Calvini plauta, uti tota ferme Hungaria, sequi videantur (idézi Némethy L. i. m. 94. l.), valamint maga Cythraeus Dávid 1580-ban Frankfurtban megjelent Oratio de statu ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Vngaria, Boëmia etc. c. művében: in ipsa vrbe Buda, duobus Christianis concionatoribus, pontificio et Lutherano, locum in publico templo a Turcis concessum esse, ex Lazaro Suendio et aliis fide dignis audiui, továbbá Besolt Melchior egy 1584-ben Budán átutazó követség tagja: Die Janitscharen führten uns auch in der Christen Kirchen, so der Enden ist, welche vnterscheiden ist. Den Chor haben inn die Raguseer vnd andere Welschen, so wegen ihrer Handthierung zu Ofen wohnen vnd sich auffhalten, vnd celebriren dieselben auff catholisch. Den andern vnd grössen theil der Kirchen haben die Euangelischen inn vnd seind Vngarn. Haben auch ein Schul darbey, da sie die Kinder in der Lehr vnd Schreiben vnterrichten. Neue Chronica türkischer Nation von Hansen Lewenklaw. Frankfurt a. M., 1595, 519. l. A Budán lakó raguzaiakról már 1549-ben megemlékezik Zieger Imre tolnai prédikátor Flacius Illyricushoz írt levelében (Ribini Memorabilia August. Confessionis 1787, I. köt., 503. l.). Tolnán különben ugyanolyan megozott templom volt, mint Budán. L. erről Zieger levelét és Melius Péter nyilatkozatát: Az Aran Tamás hamis es eretnece tevelgesinec stb. Debrecen, 1562 c. művében: „Hát Budán és Tolnán ebben vétkek vagyon a keresztyéneknek, hogy a parázna Babilon papjaival együtt kiáltanak, az hitelének ördögnek, ezek pedig Istennek.“

⁶ Szamota István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Budapest, 1891, 196. l.

⁷ Takáts Sándor: Rajzok a török világból. I. köt., Budapest, 1915, 55. l., 1. jegyzet.

⁸ Littke Aurél: i. m. 17. l.; Némethy Lajos: (Török mecsetek Budán, 1878, 33. és köv. l.) a Feth dsámit a mai Disztérre helyezi.

Evvel igen jól megegyezik egy 1605-ből való adatunk arról, hogy a törökök a keresztényektől röviddel ezéltt elvették templomukat. A tudósító Bock János, Kassa város főbírája és iskolaigazgatója, kit Budán jártában a véletlen Kecskeméti Istvánnal, a kis protestáns község lelkészével (concionator) is összehozott. Kérdezősködik tőle, hogy milyen a keresztények sora és állapota Budán? Nyomorúság és szolgaság — ez a rövid felelet. Hát az iskola? Íme, itt van, — mondja a mi papunk, öt kis gyermekre mutatva. Több nincs! A templom elvételevel hajléktalanná lett tehát az iskola is, sőt úgylátszik magának Kecskemétinek is valami szükségalakásban kellett meghúzódnia. Szárlását ugyanis börtönhöz hasonlítja. De azért papi vendégzere-tettel magához invitálja Bock uramat. November közepén vagyunk, de a tűzhely hideg. A házigazda elkergeti róla a macskákat, begyűrt, a kis papné (uxorcula) főzni készül, de a vendég sietős dolgára hivatkozva, elhárítja magától a jó emberek szívességét. Mint tudós ember, nézegeti a pap könyveit s a búcsúzásnál névaláírást kér tőle emlékkönyvébe.⁹

Igy jutott romlásra a Mária Magdolna-templom régi városi iskolája. Sikerült-e új otthonra találnia vagy pedig tovább tengődött abban az állapotban, melyben Bock János találta s mely a kis iskolák ókori nevének (trivium = utcasarki iskola) híven megfelelt — nem tudjuk megmondani. De még 1623-ban is van tudomásunk egy Ethel István nevű budai tanítóról, ki Sáros-

⁹ Mathias Bel Adparatus ad historiam Hungariae Posonii, 1735, pag. 333.: „Conuenio Presbyterum Hungarum, Christianae religionis. De statu, et ordine Christianorum ibidem habitantium, expiscor. Is vno verbo: miseria et seruitus! templum, non ita pridem Christianis ademptum, querebatur. Ergastulum suas aedes esse dixit. Vbinam schola? ecce! inquit, ostendens quinque puerulos. Pluresne? non certe! Miser, inuitat, et professionis signum edere vult. Pellit frigus et catos de foco: iubet, vxorcula cibum praeparat. Supersedat, rogo, morandum non esse. Pernoluo libellos veteres illius seculi. Album offero meum, et posco, pro memoria, nomen profiteatur suum. Facit bonus, praemittit, nescio, quod mysterium: Nunc altum tentabo scopum, si attingere possum; quem nondum quisquam tetigit etc. Steph. M. Kecskemétinus, Concionator Ecclesiae Christianae, Budae 2. Nouemb. secundum vetus Calendar. A. 1605. Valedico homini, polliceor amicitiae vicem, et ad litteras prouocatus.“ Bock (Bocatius) Jánosról, l. Tóth Lőrinc: Bocatius (Kassai premontr. főgimn. értesítője 1884/85.). — Kecskeméti István Mészáros Sámuel (Az obudai ev. ref. anyaegyház száz éves története. Budapest, 1886, 63. l.) szerint 1605-ben obudai lelkész volt; ugyane munkában a 22. l. egy névjegyzékét olvashatunk a török uralom alatt Budán, Obudán és Pesten működött református lelkészekről s közöttük Kecskeméti István neve szintén előfordul az 1605. évnél és pedig „V. D. ecc. Bély“ hozzáttétellel. Valószínűleg e névjegyzékből származik a 63. l. közlése, azonban sajnos, hogy a szerző e különben meglehetősen zavaros névjegyzék forrását egyáltalában nem mondja meg. Értesülésem szerint nem az obudai egyház irattárából való, noha a mű adatainak túlnyomó része onnan származik. Megállapítható azonban, hogy a névjegyzék nagy része F. A. Lampe Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania Traiecti ad Rh. 1728. 650. lapjáról van kiírva. Egyelőre Bock János hiteles közlése alapján valószínűnek tartom, hogy Kecskeméti István 1605-ben nem obudai, hanem budai pap volt. Ugyanezt vélem Doleschállal (Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Budapest, 1887, 8. l.) és Farkas Józseffel (A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét, 1898, 9. l.) együtt Szováti Gáspárról is, míg a Mészáros-féle névjegyzék 7. pontjában említett „Autencius János“ neve bizonyára sajtóhiba: *Anihemius* helyett (Farkas i. h.). E pont egyébként kétségkívül a 6. elé helyezendő.

patakon végezte tanulmányait.¹⁰ Minthogy az alsóvárosi Szent Péter-templomból szintén török dsámi lett, a várbeli magyarok keresztény iskolája az egyetlen, melynek fennállását a török uralom alatt még a XVII. században is kimutathatjuk.

Alig valamit tudunk mondani Pest keresztény iskoláztatásáról ugyanezen időben. Az 1541-i megszállás után is, a városban maradt a ferencrendiek gvardiánja három rendtársával. Templomukat csak a következő század elején vette el a török s ezóta a keresztények másutt és pedig Némethy Lajos meggyőző érvelése szerint a mai belvárosi plébániatemplomban végezték ajtatósságukat. Más írók ezt a templomot is a mecsetek közé sorolják.¹¹ Az egész török uralom alatt állandóan két-két ferencrendi szerzetes tartózkodott Pesten és Budán, kiket a boszniai rendtartomány küldött ide, minthogy nemzetiségüket tekintve a túlnyomóan délszláv eredetű török lakosság között jobban tudtak meglegenni.¹² Még így sem volt könnyű a helyzetük, volt idő, midőn a világi öltözetben kellett járniuk, hogy a sértegetéseket elkerüljék. Mint idegen anyanyelvűek kevésbé lehettek alkalmasak a tanításra.

A keresztények sorában reformátusok is voltak Pesten, kik 1563 táján egyházközséggé szervezkedtek s első rektorul Skaricza Mátét, a magyar reformációnak később irodalmilag is ismeretes tagját hívták meg iskolájukba, hol egy évig működött.¹³ Fennállott-e ugyanezen időben a katolikusok iskolája is a belvárosi plébániatemplom mellett, nem tudjuk, de a budai példára valószínűnek mondható, hogy itt is volt tanító. Az iskola működéséről azonban nincs adatunk s nem szólnak róla a visszafoglaláskor sem, amikor (1687) egy magyar és egy német iskolamester költözik a városba. Adataink új megtelepedésre s nem az eddiginek folytatására vallanak.

II.

Míg a pesti és budai keresztény iskolák így tengődtek. sőt idővel talán végleg meg is szűntek, új elem gyanánt jelentkezik a meghódolt területen egy eddig ismeretlen tényező: a török közoktatás. A hódító tudvalevőleg csak várainkban és

¹⁰ Farkas József i. m. 12. l.

¹¹ Némethy Lajos: A pesti főtemplom tört. 152–55. l. Evvel szemben Littke: i. m. 43. l.

¹² Némethy i. m. 138. l. Ugyane szerző szerint (A Budapest–vizivárosi Erzsébetiek, 3. l.) az observans ferencseknek számos zárdájuk volt a török birodalomban, hol meglehetősen népszerűségnek örvendtek. Ez adott okot a néphitnek arra a kétségkívül alaptalan vádra, mely őket török cimborasággal gyanúsította. Szerémi Magyar Tört. Emlékek, II. oszt. Irók I. köt. Pest, 1857, 47. l.) részletesen elmondja, mint készítették elő titokban 1541 előtt a budai bosnyák ferencsek a város átadását. Ugyane forrásra vezethető vissza Verancsics (Mon. Hung. hist. II. köt. Pest, 1857, 28. l.) azon megjegyzése, hogy János királynak a cseri barátok sugalmazták a török szövetséget.

¹³ Barta Jenő: Skaricza Máté élete (Protestáns Szemle 1901, 589. l.). Úgy Skariczát, mint Bellei Tamást, az első lelkészt, Szegedi Kis István ajánlotta a pestieknek.

városainkban telepedett meg s nagyobb helyeken, elsősorban Budán, a várórség és a hűbértokosok, a kormányzat és az egyház alkalmazottai idővel jelentékeny számú mohamedán lakosságot alkottak. A soknejűséggel nagy gyermekszám járt együtt, másrészt a török megbecsülte az írást-olvasást, úgyhogy írónk szerint analfabétáik száma ebben az időben kisebb, mint a keresztényeknél. Az oszmán birodalom államformájában tudvalevőleg a legújabb időkig a korlátlan abszolútizmus és evvel együtt a legteljesebb központosítás testesült meg, bár nem is elméleti alapon szervezve, mint később a keresztény államokban. Az állandó hadsereg felállításában azonban megelőzték a nyugatot, az állami közoktatás pedig — bármily különösen hangzik — a törökkel együtt lép fel először hazánk területén. Igaz, hogy ez a közoktatás még teljesebb mértékben felekezeti jellegű. A tanítás csak az államegyház egyik működése. A török kincstári számadáskönyvekben (defterek) a templomok személyzetének felsorolásánál ott találjuk a tanítót (moarrif), aki gyakran kántori (devrkhán), olykor épületgondnoki (szermahfil) tisztelet is visel s magában a templomban tanítja írni-olvasni a gyermekeket. Mint a többi papok s általában az állam összes egyházi, polgári és katonai alkalmazottai, napi zsoldot húz a kincstártól. Kinevezése és áthelyezése, elmozdítása, magasabb címmel való kitüntetése vagy nyugdíjazása a kormányzat hatóságaitól, rendszerint a kerületi főnök (kádi) előterjesztésére a pasától függ, ki a templomokra és iskolákra is fölügyel. A moarrif napi zsoldja a XVI. század második felében Pesten és Budán négy, illetve a devrkhán hivatalával együtt hat akese volt, ami azután a következő században úgy látszik 6, illetve 8 akéséra emelkedett. A meg nem szállott területen ugyanezen időben a keresztény iskolamester fizetése sokkal nagyobb eltéréseket mutat. Az átlagot s főleg a nagyobb városokat tekintve, anyagi helyzetük kedvezőbbnek mondható, mint török kartársaiké, kiknek sorsa főleg a XVII. században a török pénz gyorsan fokozódó értékesökkenése következtében vált rosszabbá. Mint a keresztény tanítók, ők is ritkán maradtak egy-két évnél tovább ugyanazon helyen, ami náluk talán nem annyira magasabb papi szolgálathoz való emelkedésükkel, mint inkább a magyar területnek, a török birodalom e határszéli részének bizonytalan, kevésbé marasztaló viszonyaival állott összefüggésben.¹⁴

¹⁴ Császár Mihály: A török közoktatásügy Magyarország hódolt területén. 1543–1686 (Magyar Pædagogia 1917, 249. l.). Velics-Kammerer Magyarországi török kincstári defterek. Budapest, 1886. I. köt. LIII. l., a templomi személyzetről u. itt LI. l. Az alkalmazottak fizetésében nézetem szerint sokkal nagyobb volt az egyformaság, mint első tekintetre a defterekből látszik. Nem lehet véletlen, hogy Budán és Pesten a XVI. században a devrkhán fizetése 34 esetben mindig 2 akese s vidéken is 17 eset közül csak 3 ízben 1 akese. A müezzin fizetése Budán és Pesten ugyanezen időben 24 eset közül 17-ben mindig 8, a sziradsíé 10 esetben kivétel nélkül 5 akese. Ily körülmények között az eltérések nyilván abból magyarázandók, hogy az illető alkalmazottnak még

Kelet és nyugat nagy ellentétei mellett iskolarendszerükben egyező vonások sem hiányzanak. Ismerjük a keresztény nevelés történetében a szoros kapcsolatot templom és iskola között. A török templom előcsarnokában a fal mentén keresztbetett lábakkal ülnek a földön a kis tanulók és ütemesen éneklő modorban, fejükkel bólogatva, fennhangon egyszerre olvasnak. Ez a keresztény szemlélore idegenszerű benyomást tesz.¹⁵ De az olvasmányt megtekintve, alkalma nyílik annak megállapítására, hogy amint a mi iskoláinkban a latin zoltáron tanították az írás-olvasást, úgy a török népiskolákban is idegen szöveg, a Korán arab versei szolgáltak arra, hogy a gyermekek az ábécét és az alapvető vallási tételek ismeretét elsajátítsák.¹⁶

Ezek az elemi ismeretek a vázolt korszakban s legalább is a hódoltság területén a török társadalom legnagyobb részének művelődési igényeit teljesen kielégítették. Az örökös fegyverzajban a harci erényeknek járt a legfőbb becsület. A török hűbértulajnos még sokkal inkább fölébe helyezte a kardforgatást a tudománynak, mint a középkori keresztény lovag. Egykorú török írónál hallunk panaszt, hogy a tanulók többet törődnek a vítezi dolgokkal, mint a tanulással.¹⁷ Másrészt a törököknél annak, aki magasabb kormányzati, bírói vagy egyházi állásba, azaz a törvénytudó ulemák osztályába akar emelkedni, tudományos előképzettséget kell szereznie. Keleten ezt a medreszék szolgáltatják, melyeknek tanításanyaga a hit- és jogtudományon kívül a természettudományok egyes részeire is kiterjed. Tanulói a szofták, kik az iskola mellett convictusban laknak s gyakran állami zsoldot élveznek. Tanárai a müderriszek, kiknek fizetése körülbelül kétannyi, mint a néptanítóké. Maga az iskola rendszerint már nem a templomban, de külön épületben, bár a templom közvetlen szomszédságában működik. Ilyen volt Budán a Nagyboldogasszony temploma mellett az az ólomtetejű nagy kőépület, melyet a visszafoglalás egykorú szemtanúja találóan „nagy akadémia”-nak nevez. Számottevő könyvtárának egyes könyvtári jelzéssel ellátott kötetei ma is

más állása is volt, mint amelyet a defter megemlít. Ami a török pénz értékét illeti, Kammerer szerint (i. m. LV. l.) 1584–85-ig 60 akce volt 1 magyar arany, 1587-től már 120, 1630-ban 200, 1650 körül pedig 250 akce tett 1 aranyat. E rohamos pénzromlás folytán a fizetések természetesen emelkednek a XVII. század folyamán, azonban a növekedést az adatok egybevetése alapján jóval szerényebbnek vélem, mint Császár Mihály teszi (i. m. 257. l.). Sajnos, már a XVII. századból aránylag sokkal kevesebb magyarországi defter áll rendelkezésünkre. Császár M. tanulmányával szemben nem tartalmaznak újat Gubitza Kálmán: Magyarországi török népiskolák (Néptanítók Lapja, 1912), Deák Antal: Török iskolák (Népevelő, 1916) és Kováts L.: Török közoktatásügy Magyarországon (u. o., 1917) c. cikkei. A keresztény tanítók fizetéséről Frankl Vilmos: A hazai és külföldi iskoláztatás a XVI. században. Budapest, 1873, 47–52. l.

¹⁵ Gerlach István följegyzése Velics-Kammerer i. m. LIII. l.

¹⁶ Lubenau i. m. 286. l.

¹⁷ Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai 1660–64. Budapest, 1904, I. köt. 175. l. (Török-Magyarokori Történelmi Emlékek II. osztály-írók.)

megvannak.¹⁸ Török történetírók szerint az 1578-ban kivégzett Szokoli Musztafa, a legkiválóbb budai pasák egyike szintén alapított egy medreszét a maga temploma és fürdője mellett. Az utóbbi a mai Királyfürdő, s így a főiskolának is ezen a vidéken kellett lennie.¹⁹

Ami a budai és pesti török nép- és főiskolák számának és helyének meghatározását illeti, a hitelesen ismert török mecsetek száma sokkal nagyobb, hogysem mindegyikben oktatásra lehetne gondolnunk. E föltevést a már említett kincstári defterek is megerősítik. A Nagyboldogasszony templomából átalakított „nagy dsámi“-val kétségkívül egykorú az úgynevezett belső dsámi, mely a királyi vár kápolnájából keletkezett. Mindkét templomban állandóan találunk tanítót, míg ellenben a mai Dísz-tér északi oldalán valószínűleg később keletkezett „középső dsámi“ négy ismeretes számadása közül az 1600-iban nincs moarrif a templom papjai között. A hosszan elnyúló hegyháton való fekvésüket tekintve e három dsámi lehetett az, mely Buda e részének népoktatási szükségleteit kielégítette, míg a mai Vízivárosban ugyane célra az 1559-ben meghalt Tojgun pasa által emelt mecset szolgálhatott, mely valószínűleg a mai kapucinus-templom helyén állott.²⁰ Főiskolai oktatásról mindössze egyetlen adatot találunk a deftereknek fővárosunkat illető részeiben. A budai és pesti nyugdíjasoknak 1630—31-i jegyzékében szerepel Musztafa müderrisz, ki mevláná (urunk) címmel 25 akce napidíjat élvez.

A hivatalos adatokat minden hiányosságuk mellett messze túlszárnyaló képet rajzol a budai és pesti török közoktatás állapotáról Evlia Cselebi török történetíró és utazó, aki 1660 körül járt Magyarországon. Szerinte ebben az időben a várban 7, a „nagy külváros“-ban (a mai Víziváros) 5 medresze állott. A Debbaghkháne külvárosban (Rácváros) csupán népiskolát (mekteb) említ, még pedig 4—4-et, míg a várban és a Vízivárosban Evlia szerint 6—6 mekteb, Pesten pedig 2 kevésbé látogatott medresze mellett 3 mekteb volt. Eszerint összesen 14 fő- és 19 alsóbb iskola állott volna a két város területén. Bár írónk egyes iskolák alapítóját is megnevezi, mindazonáltal tudnunk kell, hogy a török történetírás színvonala ez időben feltűnően hasonlít a mi középkori krónikáinkéhoz. Ez utóbbiak leírásainak schematikus módszeréhez a török történetíróknál még a keleti képzelem hatása járul. Evlia Cselebinek egyes vidékekről

¹⁸ Veress Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd jelentései és térképei Budavár 1684—1686-i ostromáról. Budapest, 1907, 42. l. Goldziher Ignác: A magyar nemzeti múzeumi könyvtár keleti kéziratjai (Magyar Könyvszemle 1880, 107. és 114. l.).

¹⁹ Joseph von Hammer Geschichte des osmanischen Reiches IV. Bd. Pest, 1829, 48. l. Török-magyarkori történelmi emlékek II. oszt. írók. Török történetírók III. köt. Budapest, 1916, 86., Századok 1908, 82. l.

²⁰ Tojgun pasa mecsetjéről Littke Aurél: Buda-Pest a török uralom korában, 25. l. — Károlyi Árpád és Erdő-utca sarkára. helyezi. Musztafa müderriszről Velics-Kammerer i. m. I. köt. 454. l.

és városokról nyújtott részletgazdag, színes leírásai való és költött dolgoknak, konkrét tényeknek és regényes túlzásoknak sajtóságos vegyületei. Aligha tévedünk, ha fenti oktatásügyi adatait legalább is részben nem a valóságból, hanem a keleti meseinondó nagytításából származtatjuk.²¹

MADZSAR IMRE.

SZELLEMI EGYÜTTMŰKÖDÉS MAGYARORSZÁG ÉS NÉMETORSZÁG KÖZÖTT.

Szomszédos államok nem helyezkednek el tunya tömegek-ként egymás mellé, hanem aszerint, amint egymást vonzzák vagy taszítják, barátságos vagy ellenséges viszonyban élnek. Ezt végső fokon az illető népekben szunnyadó értelmi és érzelmi erők összességének eredője dönti el, amivel szemben, amint ma is láthatjuk, minden külső, mesterséges és erőszakos beavatkozás meddőnek bizonyul. Az ilyen viszony hosszú, sokszor évszázadokra terjedő történeti folyamatnak és fejlődésnek eredménye, amely kihat mindkét államnak politikai és közgazdasági életére s közművelődésére, még pedig az ezeken a területeken is érvényes mechanikai törvény alapján.

A magyar-német barátság, kultúrközösség vagy — amint ma mondanók — „orientáció“ nem mai keletű, hanem évszázadokra visszanyúlik, jöllehet időnkint a nemzeti génusz rovására túlzásba esapott. „Egy évezreden át eleven erővel él Magyarország és Németország közt a kapcsolat, mondta Becker porosz kultuszminiszter Klebelsberg gróf tavalyi berlini tartózkodása alkalmával, s a két nép kulturális együttműködése oly mélyen gyökerezett a történelem talajában, hogy mind a két fél érdekében állt, hogy a háborút követő idők viharáiban is a tudományos együttműködés egy pillanatil sem szünetelt.“ Budapesti előadásának bevezetésében ezt a gondolatot még bővebben kifejtette, mondván: „Népeink egymástól tanultak, irodalmunk, művészetünk kölcsönösen megtermékenyítette egymást és ha a német klasszikusok eredetiben vagy fordításokban el vannak terjedve önöknél, úgy nem egy költő és regényíró — Petőfire, Jókaira, Madáchra gondolok — fordítások révén éppúgy a miénk lett, mint Shakespeare, Molière vagy Tolsztoj.“ Való, hogy a közös küzdelem és sors folytán a világháború után s részben már alatta hol itt, hol ott újult erővel hangzottak el az erre irányuló kezdeményezések.¹ Nem érdektelen, sőt

²¹ Evlia Cselebi I. köt. 243., 245., 247. és 259. l. V. ö. Szekfü Gyula: A hódoltságkorabeli török történetírók (Történeti Szemle. Budapest, 1916, 321. l.).

¹ Így ma különös érdeklődésre tarthat számot egy 1915 október havában kelt feljegyzésünk, amely szerint Dr. Gustav Stresemann, akkoriban még csak M. d. R., imígy nyilatkozott egy magyar hírlapírónak „Ich bin überzeugt, daß auf dem Gebiete der geistigen Gemeinschaft zwischen Ungarn und